

תולדות חג שמחת-תורה

השתלשלות מנהגיו
בתפוצות ישראל לדורותיהן

מאת

אברהם יערי

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

ונפלה החומה תחתיה, וכן היו ישראל במקדש מתכפרים על ידי המזבח, ומדת הדין היתה חלה על האיובים ולא היה להם רשות לבוא כנגד ישראל, וכן לעתיד תחזור השכינה לבית קדשי הקדשים ותחול מדת הדין בשונאינהן של ישראל אשר הציקום ושעבדו בהם. וההקפה שאנו עושיין בזמן הזה הוא סימן ורמז לעתיד שתפול חומת אדום ויהיו כלים ואבודים מן העולם, שכן התנבא דניאל על החיה הרביעית: עד די קטילת חיותא והובד גשמה ויהיבת ליקדת אשא [דניאל ז', י"א], ואז ישמח הר ציון וירושלים שנקרא ציה, שנאמר: ציון מדבר היתה ירושלים שממה [ישעיה ס"ד, ט']. וכן התנבא ישעיה שישמחו ציון וירושלים על פורענות אדום, הוא שאמר: ישושום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת [שם, ל"ה, א']¹³.

שני הטעמים שנאמרו בשבע ההקפות בהושענא רבה, הטעם שיש בהם רמז לנצחון על אויבי ישראל, והטעם שיש בהם רמז לריבוי גשמים, אפשר ליתנם טעם גם להקפות שמחת-תורה, אף שהטעם הראשון מתאים יותר ליום שביעי של חג, שכן הנצחון ביריחו היה ביום השביעי, ואילו הטעם השני מתאים במיוחד ליום השמיני, שבו מתחילים להזכיר גבורת הגשמים.

מה קדם למנהג ההקפות

מנהג ההקפות בשמחת-תורה לא היה ידוע כלל עד השליש האחרון של המאה השש-עשרה, ובפעם הראשונה אנו שומעים על מנהג זה בצפת בימי האר"י, ומשם נתפשט על פני קהילות ישראל, כפי שיבואר להלן בפרוטרוט.

אולם קדם לו — בצרפת ובאשכנז בלבד — המנהג להוציא את כל ספרי-התורה מארון-הקודש, תחילה רק ביום שמחת-תורה בלבד, ולאחר-מכן גם בליל שמחת-תורה. נדבר איפוא תחילה במנהג זה.

בצרפת הצפונית, בימי רש"י, נהגו להוציא ביום שמחת תורה לפני קריאת-התורה את כל ספרי-התורה מארון-הקודש, ולא רק את שלשת הספרים שבהם קראו וזאת הברכה, תחילת בראשית ופרשת המפטיר. ואף מנהג זה היה בדומה למנהג שנהגו שם בהושענא רבה להוציא את כל ספרי-התורה ולהעמידן על התיבה ולהקיפן. אלא שביום שמחת-תורה לא הקיפו את הספרים ולא הקיפו בהם את התיבה, אלא הוציאום והחזירום תוך אמירת "אנא ה' הושיעה נא" וכו'. ר' שמחה מויטרי, מתלמידי רש"י, כותב על כך: "ביום שביעי של ערבה... מנהג להוציא כל ספרי תורה, ולא לקריית היום הוצרכו כולם, אלא דרך כבוד של מעלה, וכן בשמחת תורה"¹⁴. ובדבריו על שמחת-תורה הוא מתאר את המנהג בפרוטרוט: לפני הוצאת ספרי-התורה היו אומרים פסוקי "אתה הראית", ולא פסוקים מעטים, כבכל שבת ויום-טוב, אלא פסוקים מרובים. בעוד שאוחזין ספרי-התורה לפני הארון, אומרים שני פיוטים ופסוקי "גדלו" וכו', ואומרים עוד: אנה ה' הושיעה נא וכו', ולאחר-מכן פוסעין לאט-לאט ואומרים פיוט בסדר א"ב, תחילתו: אלהי הרוחות

13. כד הקמח, לר' בחיי בן אשר, ערך: ערבה.

14. מחזור ויטרי לר' שמחה מויטרי, מהדורת שמעון הורוויץ, ברלין תרמ"ט, סימן שפ"ג.

פרק שלוש

הושיעה נא. ואלה דבריו: "קודם שיוציאו ספר תורה יאמר שליח צבור בקול רם [שני פיוטים אלה]: אוהבי יי זרע עבדי, ספרו שבח מעבדיו ... ידידי אל עדת לאומי, שבחוהו בעולמו ... גדלו ליי אתי וכו', רוממו ה' אלהינו והשתחוו וכו', ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו וכו', אנא יי הושיעה נא וכו', ופוסע מעט מעט באלפא ביתא: אלהי הרוחות הושיעה נא. בוחן לבות הצליחה נא וכו': עד: תומך תמימים ענינו ביום קוראינו. עלה למגדל אומר: על הכל" ¹⁵. אין הוא אומר מתי החזירו את ספרי־התורה, ונראה שהניחו את שלשת הספרים לקריאת היום, והשאר החזירו מיד לארון.

בספרד לא נהגו כלל להוציא את כל ספרי־התורה בשמחת־תורה. אין המנהג נזכר ע"י ר' דוד אבודרהם ולא ע"י ר' יעקב בעל הטורים, ולפיכך גם לא ע"י ר' יוסף קארו ב"שלחן ערוך".

ואילו בפרובינצא נהגו אמנם להוציא את כל ספרי־התורה בשמחת־תורה, אבל לא לפני קריאת התורה, אלא רק לאחר הקריאה וההפטרה, לכבוד הסיום וכדי לקונן על פטירת משה. למנהג פרובינצא מרמז ר' יעקב בעל הטורים. לאחר שהוא מדבר על סיום התורה, הוא כותב: "ומרבין בפיוטים, כמו אשר בגלל אבות, ויש מקומות שמוציאין כל הספרים ואומרים על כל אחד פיוט" ¹⁶. מנהג פרובינצא מתואר בפרוטרוט יותר ע"י ר' אהרן הכהן מלוניל: "ואחר ההפטרה אומרים אשרי ואח"כ עומדים על המגדל עם ספר התורה, גם נהגו להוציא כל הספרים אשר בארון ולעמוד הזקנים על המגדל והספרים בזרועותיהם וקוננין כל אחד על פטירת משה רבן של נביאים" ¹⁷. אולם אף בפרובינצא לא נהג המנהג בכל מקום, שהרי ר' אברהם ב"ר נתן, בעל "המנהיג", אינו מזכירו כלל.

באשכנז במאה הארבע־עשרה נהגו עוד כבצרפת בימי רש"י והיו מוציאים את כל ספרי־התורה מן הארון ביום שמחת־תורה לפני קריאת התורה. בספר־המנהגים לר' אברהם קלויזנער נאמר: "ולאחר הלל יאמר: אתה הראית לדעת, ואחר כך: אב הרהמים [הטיבה ברצונך את ציון וכו'], ומוציאין כל הספרי־תורה לכבוד התורה, ואומר: שמע, גדלו, ועומד אצל המגדל ואומרים: אנא השם הושיענא, על הכל. וקורין בשלשה ספרי תורה" ¹⁸.

ואילו המנהג להוציא כל ספרי־התורה מהארון בליל שמחת־תורה לא היה ידוע, לא בצרפת ולא בספרד ולא בפרובינצא, ונתחדש בקצת מקומות באשכנז, בקהילות הרינוס, במאה הארבע־עשרה, ונזכר בפעם הראשונה בספר־מנהגים מבית־מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג ומנהגי קהילות הרינוס. שם נאמר: "בליל שמחת תורה, בין מנחה למעריב ... נהגו לקנות [מצוות] כל השנה ... ונהגו לעשות שני חתנים ...

15. שם, סימן ת"י—ת"ד.— והשוה: סודר רש"י, מהדורת באבער־פריימאן, סימן ש"ח.

16. טור אורח חיים, סימן תרס"ח.

17. ארתות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל, הלכות קריאת ס"ת, סימן נ"ח; כל בו, סימן כ', סעיף סדר קריאת התורה במועדים.

18. מנהגים לר' אברהם קלויזנער, מהדורת ח. י. עהרענרייך, דעווא תרפ"ט, דף כ"א.

וקונין ג"כ החתנות מן ההקדש... ואומר 'אתה הראית' הפסוקים בקול נעים ומוציאין כל ס"ת שבארון"¹⁹.

לקהילות ההן התכוון ר' אייזיק טירנא, תלמידו של ר' אברהם קלויזנער. בספר-המנהגים שלו הוא מזכיר אמירת "אתה הראית" לפני הוצאת ספרי-התורה ביום, ומוסיף: "וביש מקומות אומרין אותה גם בלילה לפני הוצאת ספר תורה, ומפיקין כל ספרי תורה שבארון ושליח צבור אומר שמע ישראל, אחד, גדלו, ועומד אצל המגדל ואומר אנא יי הושיעה נא כאמש, רק שאין מסבב המגדל, והקהל אומרים על הכל"²⁰. מכאן משמע, שבלילה, באותן הקהילות שהוציאו הספרים גם בלילה, היו מסבבין המגדל פעם אחת, כלומר, הוציאו את הספרים, עיקפו את המגדל, והכניסום מצד שני, ואילו ביום הוציאו הספרים עד למגדל ואמרו אנא ה' וכו', ולא סיבבו, כי הניחו שלשת הספרים לקריאת היום, והשאר חילקו לקהל לקריאה חבורות-חבורות, כדי שהכל יוכלו לעלות לתורה, ואילו במקומו של ר' אייזיק טירנא, באוסטריה, לא הוציאו ספרי-התורה בלילה כלל, כבימי רבו ר' אברהם קלויזנער. וכן כותב המהרי"ל, חברו של ר' אייזיק טירנא: "שמחת תורה... קודם הוצאת ס"ת אומר ש"צ 'אתה הראית', וצבור עונים אחריו כל פסוק. כשמגיע 'כי מציון תצא תורה' וכו' מוציאין כל הס"ת, ואת [הספר] שיקראו בראשונה וזאת הברכה מחזיק ש"צ בידי, ואומר 'גדלו', וציבור 'רוממו', 'אנא ה' הושיעה' כו', וגומר הפסוקים בראשונה, ופותח ש"צ קול רם 'על הכל'²¹ ואין כאן זכר כל-שהוא להוצאת כל ספרי-התורה בלילה.

אף בקהילות האשכנזים בצפון-איטליה במאה החמש-עשרה לא היה זכר להוצאת כל ספרי-התורה בלילה, ואילו ביום הוציאו את כל ספרי-התורה מהארון והניחו בתוכו נר דולק. בכתבי-יד של ספר-מנהגים אשכנזי עם ציורים שנכתב בצפון-איטליה ברבע האחרון של המאה החמש-עשרה מתואר הדבר בפורטרוט: "ונוהגין לומר 'עושה שלום', בניגון 'אתה הראית', ואומר מיד אחר הק"ש [הקדיש שלם] 'אתה הראית', והש"ץ אומר כל פסוק ופסוק לבדו, והקהל עונים אחריו ג"כ על כל פסוק ופסוק, וכן אומרים עד סופו: 'ודבר ה' מירושלים'. ואז מעמדים כל ס"ת שבארון... ונותנים נר דלוק בתוך ארון הקודש כדי שלא ישאר ריקם, ואומר 'גדלו' בניגון 'אתה הראית', והקהל עונים אחריו ג"כ 'גדלו', ואח"כ אומר 'רוממו ה' אלהינו', והקהל עונים אחריו, והכל בניגון של 'אתה הראית', ואז אומר בניגון אחר 'אנא יי הושיעה נא, אנא יי הצליחה נא, אנא יי עננו ביום קראנו', והכל עונים על כל אחד ואחד, ואז אומר 'אלהי הרוחות הושיעה נא, בוחן לבבות הצליחה נא, גואל חזק עננו ביום קראנו', והקהל עונים אחריו כמו כן, ואח"כ ש"ץ מתחיל בקול רם 'על הכל' וכו', ומוליכין ג' ס"ת על המגדל, בראשונה קורין 'וזאת הברכה'..."²².

אין הוא מפרש היכן עומדים בשעת הקריאה כל שאר ספרי-התורה שלא קראו

19. מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת י. אלפנבין, ניו-יורק תרצ"ה, עמ' 69.

20. מנהגים לר' אייזיק טירנא, הלכות שמיני עצרת.

21. מהרי"ל, הלכות סוכה.

22. כתבי-יד רוטשילד בבית-הנכות הלאומי בצלאל בירושלים, דף 146, עמ' ב'.

פרק שלוש

בהם ומתי מחזירים אותם לארון. אולם מה שסתם בעל־המנהגים האשכנזי מאיטליה, פירש בפרוטרוט השמש של קהילת ווירמיזא, ר' יוסף יוזפא הלוי (חי בשנות 1604—1673), אף בוירמיזא לא הוציאו את ספרי־התורה בליל שמחת־תורה, והתפלה בליל ש"ת היתה כבליל שמיני עצרת. ואילו ביום נהגו כך: "ואומרין 'אתה הראית לדעת', פסוק על פסוק, חזן וקהל, עד 'מציון תצא תורה', ומוציאין כל ס"ת שבהיכל, ומשימין נר דולק כשהוא ריקן מס"ת, וכל ב"ב [בעל־בית] ומי שירצה ליקח לו אחד וגללו וקורא בה ומכניסה אחר כך להיכל, והנשארים שאין לוקחין מן הב"ב לגלול ולקרוא, מניחין זה על גבי זה על העמוד פני הארון, ויהיה שם ג' ס"ת מלובשין במלבושי יום טוב, בראשונה קורין וזאת הברכה, בשניה קורין מתוכה בראשית, שלישית קורין בפנחס למפטיר, כדאתמול, ושלישית ס"ת אלו מכניסין להיכל אחרי שכל הס"ת חוצה לו, ומוציאין אותן, החזן מתחיל לומר 'גדלו' בניגון המיוחד לשמחת תורה, וגם אומר 'רוממו' בניגון, ואח"כ הפסוק 'ואמר ביום ההוא' עד 'בישועתו', ואחר כך 'אנא יי הושיעה נא, אנא יי הצליחה נא, אנא יי עננו ביום קראינו, אלהי הרוחות וגו', בחזן לבבות וכו', גואל חזק וכו', 'על הכל' בק"ר [בקול רם] בניגון של י"ט, ואח"כ מתחיל החזן: 'זיעזור ויגן' בניגון שרגיל לעשות נער בשבת שהוא נעשה בר מצוה...".²³

מתוך תיאורו המפורט של השמש מווירמיזא ברור איפוא, שלא היו מסבבין עם ספרי־התורה כלל, אלא מקצתם חילקו לבעלי־בתים לקריאה בפני עצמם חבורות־חבורות, ומקצתם הונחו לפני ההיכל, ואילו הפסוקים 'אנא ה' הושיעה נא וכו', אמרו על הוצאת שלשת ספרי־התורה לקריאת היום. אף ר' יוסף יוזפא הלוי ב"ר קאשמן סג"ל מק"ק עסא, וחתן ר' יודא מילר אב"ד מדמינת מארק ומדינת קעלן, אינו מזכיר בספר־מנהגיו כלל הוצאת כל ספרי־התורה בליל שמחת־תורה.²⁴

*

בספר־המנהגים האשכנזי מצפון־איטליה מסוף המאה החמש־עשרה ובפנקסו של השמש מווירמיזא מהמאה השבע־עשרה, שאת דבריהם הבאנו לעיל, מצאנו בפעם הראשונה את המנהג להניח נר דולק בארון־הקודש לאחר שהוציאו ממנו כל־הספרים ביום שמחת־תורה. וכן בספרו של ר' אליה שפירא דרשן בפראג, שעל המנהג להוציא כל ספרי־התורה בליל שמחת־תורה, הוא כותב: "לא נהיגי הכי" [בפראג], ועל המנהג ביום הוא כותב בשם מ"צ: "זונתנים נר דלוק בתוך ההיכל"²⁵, וכן מתואר המנהג על־ידי בודנשק: "בליל שמחת־תורה... לאחר מעריב מוציאין כל ס"ת מארון הקודש ומשימין בו נר"; "ביום ש"ת... אחר תפלת שחרית

23. ש. אסף, מנהגי שמחת תורה בוירמיזא. — בירחון "בית הכנסת", שנה ב', חוב' א' (תשרי תש"ז), עמ' 7—10.

24. נהג כצאן יוסף לר' יוסף יוזפא ב"ר משה קאשמן סג"ל, האנוי תע"ה, הלכות שמיני עצרת, דף פ"ב.

25. אליה רבא, לר' אליה שפירא, על שלחן ערוך או"ח, זולצבאך תקי"ז, סימן תרס"ט, סעיף ה'.

מוציאים שוב כל ספרי-התורה מארון הקודש ומשימים בו נר²⁶. וכן נהגו בוורצ' בורג: "[בשמחת-תורה] בשחרית מדליקין כל הנרות בביהכ"נ ואחר הלל מוציאין כל הס"ת שבהיכל ומעמידין בתוכו נר". וטעם המנהג: "מפני שנוטלין אור קדושת התורה ... יש ליתן בתוכו אור של חולין ... עד יחזירו לתוכו אור התורה"²⁷. וכן נהגו בקהילות רבות באשכנז ובמזרח-אירופה. וכך נהגו גם בהושענא רבה בארצות ההן באותן הקהילות שבהן נהגו להוציא אותו יום את כל ספרי-התורה ולהעמידן על הבימה ולהקיפן בהושענות. אולם ר' דוד ב"ר שמואל הלוי, בעל "טורי זהב", התרעם על מנהג זה בהושענא רבה וכתב: "לא יפה עושים קצת שביום הושענא רבה מוציאים כל ס"ת ושמים שם נר דולק, והוי דופן ארון הקודש תשמיש לאתו נר. אלא שיש לומר, כיון שעושין כן לכבוד התורה, לסימן תורה אור, דהיינו רמז בזה כשאין שם ס"ת צריך לאור הנר ... אבל אין זה מספיק, כיון שיש איסור להוריד הקדושה של הארון"²⁸. ועל-פי דבריו ביטלו את המנהג בקהילות רבות בפולין.

*

ראינו אפוא, שבאשכנז ובארצות הנוהגים כמנהגה, בדורות הראשונים, לא היה ליל שמחת-תורה שונה מליל שמיני עצרת, אולם בקצת קהילות נהגו, מהמאה החמש-עשרה ואילך, להוציא את כל ספרי-התורה ולילך עמם עד המגדל (= הבימה) ולסבבו ולהחזירם למקומם. ואילו ביום לא סיבבו את המגדל, ואותן ספרי-התורה שלא קראו בהם הניחו לפני ארון-הקודש. במקצתן של קהילות אלו נהגו להניח נר דולק בארון-הקודש בשעה שלא היו ספרי-התורה בתוכו.

בפולין מזכיר הרמ"א ב"דרכי משה" לטור (סימן תרס"ט) את דברי בעל המנהגים [ר' אייזיק טירנא] וכתב: "במנהגים ומפקינן בלילה כל הס"ת שבארון ... ומ" סבבין המגדל שבב"ה והעם הולכין אחר הס"ת, ואז גוללין ומחפשינן את מקום הקריאה מחר [בשלת ספרי-התורה]". והוא מוסיף עוד שהמנהג בפולין לקרוא בלילה את "הנדרים" שבתורה (עיי' על כך בפרוטרוט לעיל בפרק כ'). ובהתאם לכך הוא כותב בהגהותיו ל"שלחן ערוך" (שם): "ונהגין במדינות אלו להוציא בשמחת תורה ערבית ושחרית כל ספרי-תורות שבהיכל ואומרים זמירות ותשבחות ... ועוד נהגו להקיף עם ספרי התורה הבימה שבבית הכנסת כמו שמקיפים עם הלולב, והכל משום שמחה". וברור שהרמ"א מתכוון לאתו סיבוב המגדל הנזכר במנהגים, כלומר, לא היו מקיפין אלא פעם אחת, כבששת ימי הסוכות הראשונים בהושענות.

וכן כותב ר' מרדכי יפה, בעל "הלבושים", בדברו על שמחת-תורה: "ומתפללין

J. Chr. G. Bodenschatz, K rchliche Verfassung der heutigen Juden, Erlang 26
.1748, T. I, pp. 245—247

27. לקוטי הלוי, כולל מנהגי ק"ק וורצבורג ... ממני נתן הלוי באמבערגער, ברלין תרס"ו,
עמ' 41—42.

28. טורי זהב על שלחן ערוך אורח-חיים, סימן קנ"ד.

פרק שלוש

כמו ביום שלפניו [שמיני עצרת] הלל וקדיש שלם. אתה הראית, ויש מקומות אומרים אותו גם בלילה קודם הוצאת ס"ת. ומפקינן כל הס"ת שבארון ושליח צבור אומר שמע, אחד, גדלו, ומסבב המגדל כדאתמול ואומר אנא ה' הושיעה נא כו', ואמרין על הכל ומחזירין כל הס"ת חוץ משלשת ספרים [לקריאת היום]²⁹ דברי בעל ה"לבוש" הם איפוא מלה במלה דברי ר' אייזיק טירנא במנהגיו, בשינוי אחד: במנהגי ר' אייזיק טירנא נאמר, שעושים ביום כאמש, רק "שאינ מסבב המגדל", ואילו בעל ה"לבוש" אומר: "ומסבב המגדל כדאתמול", כלומר, גם ביום החזירו מיד לארון הקודש כל הספרים חוץ מהשלשה לקריאת היום. אבל ברור, שהיה כאן רק סיבוב אחד סביב המגדל, כדי להחזיר הספרים למקומם.

אין איפוא לא בהגהת הרמ"א ולא ב"לבוש" שום זכר לשבע הקפות. אף ר' משה ב"ר אברהם אב"ד פרעמסלא, תלמידו של המהרש"ל, בדברו על שמחת-תורה, אינו מזכיר ענין הקפות כלל³⁰.

*

אף בקהילות ארצות-המזרח נהגו להוציא את כל ספרי-התורה מארון-הקודש לשמחת-תורה, אבל דבר זה עשו כבר מבעוד יום, לפני תפילת ערבית, והספרים עמדו בחוץ תחת חופה עד סוף החג. ואף בצפת, במחצית השניה של המאה השש-עשרה, נהגו לעשות כן. ר' משה ך' מכיר, מחכמי צפת וראש-ישיבה בעין-זיתים בימים ההם, כך מתאר את המנהג: "ועושין בפועל שמחה לתורה ומוציאין כל הספרים שיש בבית-הכנסת ועושין להם חופה ומשימין אותן בתוך חופתן ומרקדין בפניהם ומזמרין בקול רנה ומציעין כל בית-הכנסת כלים נאים ומצעות נאות ומעטרים הספרים בכל כלי כסף וזהב וכלי משי ורקמה"³¹. ואין זכר כל-שהוא להקפות. אף בתיקונים והנהגות של מקובלי צפת שנשלחו מצפת למרוקו בשנת של"ז (1577) נכלל סעיף מיוחד על הנהגת שמחת-תורה, ובו נאמר: "יש משמרה שהולכים כל ליל שמחת-תורה לשורר ולזמר ולרקד בכל בתי-הכנסת לפני ספרי-תורה"³², היינו מעין דבריו של ר' משה ך' מכיר, ואף כאן אין זכר להקפות.

הנהגת המנהג בצפת והתפשטותו בחוצה-לארץ

המנהג להקיף בשמחת-תורה עם ספרי-התורה שבע הקפות נתחדש בצפת בשליש האחרון של המאה השש-עשרה בחוגי האר"י וגוריו, והיה קשור במנהג שנתגשם כבר לפני-כן להוציא את כל ספרי-התורה מהארון ולהעמידם תחת חופה. הראשון שמספר על מנהג ההקפות הוא ר' חיים ויטאל, תכותב ב"שער הכוונות", השער הששי משמונה שערים שלו: "יום שמחת תורה. מה שנהגו להוציא הספרים

29. לבוש החור לר' מרדכי יפה, סימן תרס"ט.

30. מטה משה לר' משה ב"ר אברהם אב"ד פרעמסלא, קראקא שנ"א (שנית: פראנקפורט ת"פ), סימן תתקע"ו.

31. סדר היום לר' משה ך' מכיר, ויניציאה שנ"ט, דף צ"ו—צ"ז.

32. י. מ. טולידאנו, אוצר גנויים, ירושלים תש"ך, עמ' 51, סעיף י"ד.

מחוץ להיכל וגם להקיף עמהם בשחר ובמנחה ובערבית דמוצאי יום טוב, מנהג אמתי הוא, וכבר נכתב בס"ה [בספר הזוהר] בפ' פנחס בד' רנ"ו וז"ל: ונוהגין ישראל למעבד עמה חדות ואתקראת שמחת תורה ומעטרין לס"ת בכתר דיליה כו'. וראיתי למורי ז"ל [האר"י] נזהר מאד בדבר זה להקיף אחר הס"ת או לפניו או לאחריו ולרקד ולשורר לפניו בכל יכלתו בליל מוצאי י"ט אחר תפלת ערבית, והי' מקפיד מאד לעשות אז ז' הקפות שלמות של יום ש"ת, אבל בענין ההקפות שביום לא נמצאתי עמו ולא ראיתיו. גם ראיתיו בליל מוצאי י"ט שתלך לב"ה [לبيت הכנסת] אחר והקיף ז' הקפות, והלך לדרכו ומצא בית-הכנסת אחרת שנתאחרו בהקפות וחזר להקיף עמהם³³.

דברי ר' חיים ויטאל אנו מוצאים איפוא בפעם הראשונה ידיעה על שבע הקפות בשמחת-תורה. ויש כאן עדות ראייה שהאר"י נהג כך במוצאי שמחת-תורה (כנראה לפני שהחזירו את ספרי-התורה למקומם בארון), והלך לעשות כך מבית כנסת לבית-כנסת, ועדות שמיעה שהאר"י נהג כך גם ביום שמחת-תורה. ואילו בימי של ר' חיים ויטאל עצמו כבר נהגו לעשות כך בשמחת-תורה בשחרית, במנחה ובמוצאי שמחת-תורה.

אולם "שער הכוונות" לא ראה את אור הדפוס עד אמצע המאה התשע-עשרה (נדפס בפעם הראשונה בשאלוניקי בשנת תרי"ב, 1852), אלא שקטעים ממנו, וביחוד כמה שנוגע להנהגות האר"י, הועתקו מכתב-יד ונדפסו בכמה ספרים. ר' יעקב צמח, בספרו "נגיד ומצוה", הכולל מנהגי האר"י, שנדפס בפעם הראשונה באמסטרדם בשנת תע"ב (1712) מזכיר את מנהגו זה של האר"י, על-פי "שער הכוונות" כתב-יד, וכותב: "מנהג בני ישראל [בא"י] שביום חג העצרת עושים שמחה גדולה לפני הספרים ומקיפים הקפות בב"ה [בבית הכנסת] וקורים אותו שמחה גדולה, ומנהג טוב הוא [וכו'] ומביא דברי הזוהר הנ"ל]. ואני ראיתי למורי ז"ל, שהיה הולך לפני הספרים והיה מרקד ומרנן ומסבב עמהם הז' הקפות בשמחה גדולה בכל יכלתו בלילה, וביום לא ראיתיו. ואח"כ כשהיו הולכים לב"ה אחר שהיו מתאחרים והיו עושים ז' הקפות עם הספרים, ג"כ מורי ז"ל היה סובב עמהם ומרקד ומנגן ומרנן בשמחה גדולה. וכן אם מתאחרים בב"ה אחר היה עושה כן"³⁴. לכשנשוה דברי ר' יעקב צמח לדברי "שער הכוונות" של ר' חיים ויטאל, נראה שר' יעקב צמח לא דקדק במסירת הדברים. במקור מדובר על ליל מוצאי שמחת-תורה, שבו ראה ר' חיים ויטאל את רבו האר"י בהקפותיו, ואילו ר' יעקב צמח העתיק "בלילה" סתם, והבינוהו כפשוטו: ליל שמחת-תורה.

בעל "חמדת ימים", שלא השתמש ב"שער הכוונות" במקורו בכתב-יד, אלא בהעתקת ר' יעקב צמח, כפי שנראה מסגנון לשונו, מביא דברי ר' חיים ויטאל בנוסח זה: "ואני ראיתי למורי ז"ל שהיה הולך לפני הספרים והיה מרקד ומשורר שירים ותושבחות ומסבב עמהם הז' הקפות בשמחה גדולה בכל יכלתו, ואח"כ

33. שער הכוונות לר' חיים ויטאל, ירושלים תרל"ג, דף ק"ד.

34. נגיד ומצוה לר' יעקב חיים צמח, אמסטרדם תע"ב, דף ע"ו.

כשהיו הולכים לבית הכנסת אחר שהיו מתאחרים והיו עושים ז' הקפות עם הספרים. ג"כ מורי זלה"ה היה סובב עמהם ומרקד ומרנן בשמחה גדולה. וכן אם מתאחרים בבה"כ אחר, היה עושה כן. ומסיים שם: וכל זה בלילה וביום לא ראיתיהו³⁵. אף לבעל "חמדת ימים" היה איפוא ליל מוצאי שמחת-תורה לליל שמחת-תורה. ולא עוד אלא שהוא מתרעם על הקהילות שנוהגות כן ביום שמחת-תורה ולא בליל שמחת-תורה, וכותב: "כבר הודעתוך כי עיקר הקפת ס"ת צריכה להיות בליל שמחת-תורה כמנהג הרב ז"ל [האר"י], ואם ביום יעשו אין בכך כלום, והן היום עשו עיקר ביום דוקא"³⁶. ואילו במקור "שער הכוונות" יש עדות-ראיה על מוצאי ש"ת, ועדות-שמייעה על יום שמחת-תורה, ואילו ליל שמחת-תורה לא נזכר כלל.

ר' חיים ויטאל עצמו לא נתן שום טעם לשבע ההקפות שהקיף האר"י. טעם זה אנו מוצאים בפעם הראשונה אצל ר' חיים הכהן מארם-צובה, תלמידו המובהק של ר' חיים ויטאל, הכותב: "והז' הקפות שעושים בשמחת-תורה סביב התיבה, היינו כנגד ז' הקפות בהושענא רבה, שממשיכים למדה האחרונה [מלכות] הוא סוד התיבה, והעטרה שנותנים בס"ת היא העטרה אשת חיל עטרת בעלה... כי התכלית היא להמשיך ברכות בעולם"³⁷.

וכן כותב בעל "חמדת ימים": "יקחו גדולי ישראל חכמי התורה הס"ת מתוך חופתם ויפתחו פיהם בנועם קול בשיר ושבחה הלל וזמרה והודות לה' לפני הס"ת ויקיפו בהם את התיבה ז' הקפות כנגד ז' הקפות דהושענא רבא שממשיכים למלכות שמ"ם היא סוד התיבה הארות בנהורא יתירתא, ובכל הקפה והקפה יכוון למדה אחת [חסד, גבורה, תפארת, נצח, תוד, יסוד, מלכות] ויאמר הפסוקים שבסוף תפלת הלולב דלעיל בפרק ה' [פסוקים המרמזים לז' המדות]³⁸.

והנה הספרים "נגיד ומצוה" ו"חמדת ימים", שבהם הועתקו בפעם הראשונה דברי ר' חיים ויטאל על מנהג האר"י להקיף שבע הקפות בשמחת-תורה, נדפסו במאה השמונה-עשרה פעמים הרבה: ספר "נגיד ומצוה" נדפס במאה ההיא שמונה פעמים, וספר "חמדת ימים" שבע פעמים, ועל-ידם, ובמיוחד על-ידי האחרון שהשפעתו היתה מרובה ביותר³⁹, נתפשט בחוץ-לארץ המנהג להקיף שבע הקפות בספרי-התורה בשמחת-תורה, לילו ויומו, אף-על-פי שבדברי ר' חיים ויטאל במקורם (כפי שנדפסו רק באמצע המאה התשע-עשרה) לא נזכר ליל שמחת-תורה כלל, אלא מוצאי שמחת-תורה.

*

עברו איפוא כמאה וחמשים שנה מפטירת האר"י עד שנתפשט מנהג ההקפות שלו בשמחת-תורה בארצות שמתוך לארץ-ישראל. ואף ר' ישעיה הלוי הורוויץ,

35. חמדת ימים, ח"ג, ימי הסוכות, פרק ח' (דפוס ויניציאה, דף צ"ג ע"ב).

36. שם.

37. סוד ברכת על אורח-חיים לר' חיים הכהן מארם-צובה, אמשטרדם ת"ד, סימן תרס"ט.

38. חמדת ימים שם. (עיין הערה 35).

39. עיין: א. יערי, תעלומת ספר, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ד.

הקפות בשמחת-תורה

בעל השל"ה, שעלה בשנת שפ"ג (סוף 1622) לארץ-ישראל וראה שם הרבה מכתבי האר"י ואת מנהגי המקובלים בארץ-ישראל ומוכיר את הכוונות לו' המידות בהקפות השוענא רבה, כשהוא מגיע לשמחת-תורה (ואת דבריו שם כתב בודאי בא"י, כפי שמתברר מתוכם), הוא כותב בקיצור: "שמיני עצרת, שהוא ג"כ שמחת תורה לנו בארץ ישראל, והאריך מאד הזוהר איך שראוי להתקטט לילו ויומו בקישוטי התורה, כי ז' ימי החג הקרבנות נגד שרי האומות, ויום זה אהבת וחיבת ישראל לבוראנו, ברוך הוא אשר נתן לנו תורתו וזכינו לסיים אותה ולחזור ולהתחיל בה"⁴⁰. ואין כאן זכר כל-שהוא למנהג ההקפות.

מנהג ההקפות התחיל מתפשט בחוץ-לארץ רק במאה השמונה-עשרה, בעקבות שני הספרים הנזכרים: ספר "נגיד ומצוה" לר' יעקב צמה, שנדפס בפעם הראשונה באמסטרדם בשנת תע"ב (1712) וספר "חמדת ימים", שנדפס בפעם הראשונה באזמיר בשנות תצ"א—תצ"ב (1731—1732).

תפקיד חשוב בהפצת מנהג ההקפות בחוץ-לארץ מילאו שלוחי ארץ-ישראל. על כך הגיעו לידינו עדויות שונות, ביחוד מאיטליה.

בסדר-הקפות לשמחת-תורה שנהג בקהל-הספרדים במודינא, שנדפס במנטובה בשנת תקמ"ג (1783), נאמר בראש הספר: "מנהג טוב ומקובל ויפה בכל גלילות ישראל להרבות במיני שמחות לגמרה של תורה ולהתחלתה מחדש, כדאיתא בזוהר הקדוש פרשת פנחס ובתיקונים, וכמו שהובאו דבריהם בספר הנחמד חמדת ימים בפרק שמחת חתנים, עי"ש, ובפרט ק"ק ספרדים מרקדים מפוזים ומכרכרים בשירים נאים לפני הס"ת הקדושים שמוציאים מההיכל במנין שבעה, וכמו שנהגו מקדם קדמתא גם פה מודינא מ"ק [מחנה קדשנו] יע"א בבית הכנסת של הגבירים... בני פאנו יצ"ו, אלא שהיינו עושים עיקר השמחה ביום, ובלייל שמחת תורה לא היינו אומרים רק שנים שלשה פיוטים בלי הקפות. ומן השמים שמגלגלים זכות עי"ז זכאי אנה לידינו שבלייל שמחת תורה התקל"ג ליצירה [1772] כאן נמצאו וכאן היו בבה"כ הנ"ל שני צנתרות הזהב שליחי דרחמנא עיר הקודש ירושל' תוב"ב, ה"ה החכמים השלמים הר"ר יום טוב אלגאזי והר"ר יעקב חזן גר"ו, וכשמעם שאין אנו עושים ההקפות רק ביום, תמהו על התפץ איך אין אנו עושים אותם בלילה כמנהג האר"י וזה"ה וכמ"ש בספר חמדת ימים הנ"ל, ונעשה על פיהם ההקפות בחסיר יתיר וחליף מהפזמונים הנדפסים במחזורים כאשר יבא לפנינו בע"ה. ומהיום הוא והלאה הסכימו הגבירים בני פאנו הנ"ל, טוב אשר תאחו בזה וגם בזה, דהיינו לעשות בלילה כפי שעשו החכמים השלמים הנ"ל, וביום לפי מנהגנו, ומעתה נדבה רוחם... לתת לכסף מוצא ולהדפיס בקובץ קטן סדר הלילה וסדר היום..."⁴¹. אף בבית-כנסת אחר במודינא, בית-הכנסת של בני פורמיזיני, שבו הנהיגו לעשות הקפות בליל שמחת-תורה, ובשנת תק"מ (1780) הדפיסו סדר-הקפות מיוחד

40. שני לוחות הברית לר' ישעיה הלוי הורוויץ, מסכת סוכה. (דפיס אמסטרדם תנ"ה, דף רמ"ו).

41. סדר שמחת חתני התורה בלילה ויום כמנהג ק"ק ספרדים שבעיר מודינא, מנטובה תקמ"ג. — גם בספר "דברי שירה", פיוטים להקפות שמחת-תורה, שנדפס בליורנו תק"מ, נדפסו בראשו דברים מתוך "חמדת ימים".

משלהם, הדגישו בשער הספר, שהדבר נעשה "כמו שעושין בעה"ק ירושלם תוב"ב בליל שמיני עצרת"⁴².

ראינו איפוא כי שני שלוחי ירושלים, ר' יום טוב אלגאזי ור' יעקב חזן⁴³, סידרו בדרך-שליחותם, בשמחת-תורה של שנת תקל"ג (1772), למען קהילת הספרדים במודינא, סדר-הקפות לליל שמחת-תורה עפ"י מנהג האר"י שעפ"י ספר "חמדת ימים" וסדר-הפיוטים שיש לומר בהקפות אלו.

שינוי-זמנים דומה בהקפות שמחת-תורה מיום שמחת-תורה (במנחה) לליל שמחת-תורה, חל בקהילה אחרת באיטליה, בקהילת סקנדייאנו, בבית-הכנסת של בני אלמנסי. בסדר-פיוטים לליל שמחת-תורה של קהל זה, שנדפס במנטובה בשנת תקמ"ה (1785), מספר ר' יהושע סגרי: "הנהיגו זה שמונים שנה לקבץ עם ה' ביום שמחת תורה בבית הכנסת קודם מנחה, ומוציאין מן הארון כל ספרי הקודש להלל ולנגן ולומר הזמירות הנטרעות בקובץ קטן זה, ובשנת מ-ב-ש-ר טוב [תקמ"ב], שהוקמה בית הכנסת החדשה, נמנו וגמרו ... לעשותם בלילה אחר ערבית ... וכן יעשו מדי שנה בשנה"⁴⁴. ניתן לשער שאף שינוי-הזמנים להקפות בקהילה זו נעשה בהשפעת שליח ארץ-ישראל, עפ"י דברי בעל "חמדת ימים". מתוך מספר שבעה פיוטים שבקובץ זה יש לשער שאף הקיפו שבע הקפות.

כיוצא בשלוחי ארץ-ישראל הנזכרים, התקין שליח חברון ר' חיים יוסף דוד אוולאי (חיד"א)⁴⁵ סדר-הקפות לשמחת-תורה למען ישיבתו שבבית מטיבו ואיש-חסדו הרופא דוקטור מיכאל פירירא די ליאון בליוורנו. סדר-הקפות זה הדפיס הרב חיד"א בפעם הראשונה בספרו "צפורן שמיר", שנדפס בליוורנו בשנת תקמ"ז (1786), דף ס"א-ס"ה. בראש סדר-הקפות זה (שהושפע במידה מרובה מדברי בעל "חמדת ימים") כתב הרב חיד"א: "סדר שנהגתי בהקפות שמחת התורה בישיבת ... הרפא ... מיכאל פירירא די ליאון ... ובניו". הרב חיד"א לא הסתפק בזה שקבע סדר-הקפות מפורט בישיבתו, אלא בדרך-נגיעותיו קבע סדר-הקפות בקהילות שבהן עבר, כגון במנטובה. בסדר-הקפות לשמחת-תורה של קהל מנטובה, נאמר בראשו: "כה דבר וכה ענה כמה"ר חיד"א נר"ו כשבא לעיר מנטובה"⁴⁶.

סדר-הקפות שהתקין הרב חיד"א למען ישיבתו בליוורנו, חזר ונדפס בתוך ספרו "צפורן שמיר" כמה וכמה פעמים, ואף חזר ונדפס בקונטרס מיוחד עשרות פעמים במקומות שונים באיטליה וגם באמשטרדם, בשאלוניקי, בבגדאד ובתוניס, ואף נכלל בסידורים ובמחזורים ובקבצי-תפלות שונים⁴⁷. סדר-הקפות זה נתקבל

42. קול שמחה, סדר שנהגין להלל בכה"כ של ... בני פורמיזני יצ"ו מעיר מודינא יע"א בליל שמחת תורה אחר תפלת ערבית, מנטובה תקמ"מ.

43. על זוג-שלוחים זה, עיין בפרוטרוט: א. יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 540—535.

44. קרובות לומר ליל שמחת תורה כפי מנהג בית הכנסת הגדולה של גברי משפחת בני אלמנסי דק"ק סקנדייאנו, מנטובה תקמ"ה.

45. עיין על שליחותו בפרוטרוט: א. יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 583—569.

46. סדר הקפות ליום שמחת התורה שנוהגים יחיד סגולה מקהל קדוש מנטובה, ויניציאה תק"ס.

47. עיין להלן בפרק מ', מס' 18—38.